

SETO PÄRIMUS JA MUISTSED SLAAVI JÄLJED INIMESE MUUSEUMIS

Inimese Muuseumi ekspeditsioonid Eestisse: Boris Vilde ja Leonid Zurov Setomaal (1937–1938). (Seto Instituudi toimetised 2.) Koostanud ja toimetanud Tatiana Benfoughal, Olga Fišman, Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut; Seto Instituut, 2017. 790 lk.

Folkloristikas ja etnograafias on olnud populaarne retooriline võte kaheteistkümnendast tunnist või päästeoperatsioonist rääkimine. Kultuurid on elavad ja muutuvad ning suuline pärimus oma loomult virtuaalne ja igal hetkel uuesti sündiv või surev, nii et mingis mõttes ongi tõesti alati see viimane hetk millegi kaduva või muutuva jäädvustamiseks. Sama kehtib ka esemete ja rituaalide kohta: elavas kultuuris on alati kõrvuti erinevatest aegadest pärinevaid kihitusi, mõned aktuaalsed ja hetkel hinnatud, teised vanad ja aktuaalsust kaotamas. Elav kultuur pole kunagi stiilne ja ühtne nagu muuseumide näitused, vaid on ambivalentne ning võib tunduda väljastpoolt vaataja jaoks liiga kirju, ebaloogiline ja segane.

Kui Pariisi Inimese Muuseumiga seotud vene emigrandid Leonid Zurov (1902–1971) ja Boris Vilde (1908–1942)

1937. ja 1938. aastal Petserimaal välitöid tegid, olid nad kahtlemata seto kultuuris toimuvate suurte muutuste lävepakul. Paljud Eesti Vabariigi osaks saamisega alanud protsessid olid selleks ajaks Petserimaal juba vääramatult käivitunud. Eesti Vabariigi ametlikuks poliitikaks oli Petserimaa setode täielik lõimimine Eesti Vabariigiga, milles oli paras annus suureestlaslikku püüet eestistada oma „vene ikke” ja õigeusukiriku mõju all elanud „vähemad vennad”. Setode hariduselus, majanduses, tervishoius, usuelus jm täheldatud „mahaäämuse” vastu võitlemine tähendas muuhulgas setode kiiret moderniseermist ning eesti kultuuri mõjusfääri sattumist. Zurovi ja Vilde välitööde aeg oli põnev hetk, mil paljude traditsiooniliste elatusalade kõrvale olid tulnud uued ning vanapärasest patriarhaalset perekonnastruktuuri hakkasid moderniseerunumad noored aegamisi lammutama. Samal ajal olid paljud väga arhailised usueluga seotud kombed ja tavad elusad ja rikkad ning Setomaal tegutsevad inimesed ja asjadki erinesid selgelt naabruses nähtavast. Zurovi ja Vilde retked toimusid vahetult enne Teist maailmasõda ning sellega kaasnenud uusi kiireid ja radikaalseid muutusi seto kultuuris ja olid seetõttu tõesti kaheteistkümnend-

dal tunnil toimunud jäädvustused ühest kadunud ajast.

Kuigi kõnealuse mahuka, mitmete maade ja institutsioonide koostöös valminud raamatu fookus on seto kultuuril ja Petserimaal, tundub, et Boris Vilde ja eriti Leonid Zurov olid vähemalt välitöid planeerides huvitatud eelkõige vene kultuurist ja selle jäädvustamisest. Ilmselt tulenevalt nostalgias ning ajaloolisest tõsiasjast, et emigrantidel polnud pääsu Nõukogude Liitu, viisid kahe mehe välitööd neid tollaegse Eesti Vabariigi aladele, kuhu jäid ajalooliselt olulised religioossed keskused Petseri ja Irboska. Irina Belobrovtseva on kirjutanud Zurovi meeleheitlikust püüdest püsida ka eksilis olles nii füüsilises kui ka vaimses n-ö vene ruumis. Zurovi säilinud kirjavahetuses peegeldub igatsus, valu ja hämmastus, mida ta Setomaa või Latgale aladel piiri taha jäävate vene külade läheduses oli tundnud. „Saabusin just Pihkva järve äärest. Käisin koos Pihkva ristikäiguga NSVL-i piiri ääres olevas Petški külas. [---] Vene saared, Velikaja jõe suue, Pihkva, Troitsa kirik, kõik on suurepäraselt nähtavad. Käisin ka kordonis, traataia ääres. Selle taga asub Poddubje küla, kust eelmisel nädalal käis läbi kulakutevastane haarang ning kõik sealsed elanikud saadeti Siberisse. Vaikus, pirnid õitsevad, katused katki, korstnad maha aetud, akn klaasid sisse pekstud, raamid ripnevad. Kõrval on vahitorn, punalipp tuule käes lehvimas, nõukogude piirivalvur vaatab mind binoklist.”¹ Leonid Zurov oli juba 1929. aastal tegelenud Läti ülikooli tellimisel Petseri kloostri muististe kirjeldamisega ning juhtinud 1935. aastal Eesti Vabariigi muinsuskaitseametnike tellimisel Petseri kloostri Nikolai kiriku kellaseina restaureerimist. 1937. aasta välitööd Petserimaale organiseeriti koos 1920. aastatel Tartus elanud ja Eestiga seotud Boris Vildega. Tänu Vilde headele suhetele Inimese Muuseumi

rajaja, prantsuse etnoloogi Paul Rivet’ga (1876–1958) saadi ekspeditsioonidele ka Inimese Muuseumi toetus ning algsest nostalgiaist ja isiklikust huvist kantud välitööd said ametliku raamistuse. Seotus sellise olulise institutsiooniga on taganud selle, et ekspeditsioonide materjalid on säilinud ajaloo jooksul ehk paremini (kuigi tänapäevaks erinevate institutsioonide vahel laiali pillutatuna) kui asjaarmastajate kogutud aines tavaliselt.

Pariisi Inimese Muuseum (*Musée de l’Homme*) asutati 1937. aasta Pariisi maailmanäituseks (avati 1938). Muuseum põhines 1878. aastal loodud Trocadéro etnograafiamuuseumi kogudel ning sai vanadest kuriositeetide kambritest ja koloniaalkollektsioonidest pärinevate esemete uueks koduks. Kuigi Paul Rivet’ töö muuseumi kontseptsiooni loomisel oli omas ajas grandioosne ja revolutsiooniline, on tänaseks ka Inimese Muuseum, nagu paljud muud etnograafiamuuseumid ja koloniaalkollektsioonide omanikud, pidanud oma kogusid kriitiliselt uuesti mõtestama. Inimese Muuseum suleti 2009. aastal põhjalikuks renoveerimiseks ning avati pärast radikaalseid muutusi alles 2015. aastal. Evolutsionistliku kultuurikäsitluse kibedad viljad, „primitiivne kunst”, st kolooniatest ja „arenemata” rahvastelt varastatud või „päästetud” esemed ning tänapäeval rassistliku või ebaeetiliseks mõjuvad eksponaadid, on proovitud panna jutustama uut lugu. Mõnedele ajaloolistele eksponaatidele on suudetud anda uus võimalus, näiteks rase kujutavad sajad büstid on esitatud pikantsete ajalooliste kunstiteoste installatsioonina. Mõnel juhul pole vanadest mõttemallidest loobumine nii hästi õnnestunud (näiteks väljapanek, kus on kõrvuti 20 loomaliigi prepareeritud ajud ja prepareeritud inimaju). Kuigi ka praegu leidub ekspositsioonis võõraid pühi esemeid ja surnute rahu rikkuvaid eksponaate, on kõige markantsemad nende hulgast peidetud. 2002. aastal maeti Lõuna-Aafrikasse Euroopas elu-

¹ I. Belobrovtseva. Leonid Zurov Eestis. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 3, lk 192.

ajal Hotentoti Veenusena eksponeeritud Saartjie Baartmani säilmed, mis olid 1980. aastateni Inimese Muuseumi püsiekspositsioonis.

Ilmselt pole kuigi tuntud fakt, et Pariisis Inimese Muuseumi püsiekspositsioonis oli kuni 1995. aastani Zurovi ja Vilde kogutud seto esemeid. 1938. aastal jõudis Pariisi Zurovi ja Vilde vahendusel 60 esemest koosnev etnograafiline kollektsioon Soomest ning järgmisel aastal 37-esemeline eesti etnograafia kogu Eesti Rahva Muuseumist (neist kolm seto eset). ERM-i direktori Ferdinand Linnusega tehtud kaup oli muidugi oma ajastu nägu: Pariisi saadeti esinduslik valik omamaisest etnograafiast, et saada vastukaubaks Inimese Muuseumi põhjatutest koloniaalkogudest paarkümmend eset Aafrikast ja Okeaanias. Need õnnetud võõrad esemed läksid aga sõja jalus kaotsi ega jõudnud iialgi Tartusse ERM-i võõramaiseid kollektsioone täiendama.

Ajalooline museologia, mis väärtustas fragmente, veidraid kollektsioone ja ootamatuid kõrvutusi, seotub James Cliffordi etnograafilise sürrealismi mõistega². Sellised sürrealistlikult fragmenteeritud ja moonutatud kollektsioonid on ajalooliselt täitnud pedagoogilisi ja ideoloogilisi eesmärke, st olnud oma moodi etnograafilised allegooriad, mis jutustavad võõraste kultuuride ja teiste kaudu mingit „oma” kultuuri jaoks olulist lugu. Ka Inimese Muuseumi sünni juures seisnud kirglikel kollektsionäridel Vildel ja Zurovil oli selge agenda, mida nad Petserimaalt jäädvustatuga näidata tahtsid. Inimese Muuseumi omakord tahtis täiendada oma Euroopa „teiste rahvaste” ja Venemaa esemete kogusid, et luua võimalikult täiuslik kollektsioon.

Niisiis jäi setode värvikas ja tol ajal Petserimaal vältimatult silmatorkav

² Vrd J. Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 2002 [1988], lk 117 jj.

kultuur vene kirjameestele ja noortele teadlastele justkui juhulikult ette, isegi kui päris seda ei tulnudki otsima. „See väike, väljasurev rahvas vajab eraldi uurimist” (lk 194), postuleerib Leonid Zurov. Niisiis oli setodele pööratud tähelepanu vaid slaavlaste mineviku uurimise kõrvalprodukt ja Zurov tajub isegi, et temast pole setode uurijat. Iga koguja kogub seda, mida oskab väärtustada, st enamasti kogutakse seda, mis toetab koguja eelnevat ettekujutust uuritavast kultuurist. Nii nagu eesti folkloristid lootsid leida setode pärimusest teavet selle kohta, mida eesti folklooris „enam” ei leitud, nii tundus ka Zurovile, et setode abil on võimalik jõuda muistsete slaavlasteni. Zurovi meelest olid setod „säilitanud muistsed slaavlaste kombed venelastest paremini” (lk 194) ning seetõttu võis pakkuda seto materiaalse ja vaimse pärandi uurimine vastuseid slaavi mineviku uurimiseks. Kui Jakob Hurdale meenutasid seto rahvariideid ühes vanas raamatust nähtud varjaagide kostüümi rekonstruktsiooni, siis Zurov nägi setode pärimuses muistsete krivitšite jälgi ning seto naiste rõivadki meenutasid Balkani slaavlaste rõivaid. Sellised uperpallid viisid muidugi mõtteni, et setode „paganlikud” kombad on üle võetud slaavlaste käest, nagu ka setode asuala. Niisiis oli ka Vilde ja Zurovi arheoloogilise „luure” üks eesmärke selgitada välja etnokultuurilised piirid, st slaavlaste muistse kultuuriareaali uurimine.

Kuna seto kultuuri üritati kasutada läätsena, et näha mingeid minevikulisi asju, siis pole ka ime, et uurijad keskendusid näiteks „paganliku” otsimisele ja väljapuhastamisele ning tõlgendasid ka tavalisi rahvapäraseid õigeusklikke praktikaid eelkristlikena. Nii nagu Zurov püüdis Petseri kloostris Nikolai kiriku restaureerimisel eemaldada „inetud” uuemad kihistused, olid ilmselt ka mõned tema suurepärase fotode hulgas lavastuslikud (vt Paul Hagu käsitlust kogumikus) ning püüdsid rekonstrueerida minevikus toimunut (naiste eroo-

tilised tantsud jaanipäeval). Samal ajal on isegi võimalikud lavastused tänu fotomeediami eripärale väga kõnekad. Nagu juba öeldud, olid Vilde ja Zurov saanud Petserimaale huvitaval ajal, mil jäädvustaja fotokaamera ette võisid samal ajal sattuda näiteks traditsioonilises riides ja uurijatele erootilist tantsu demonstreerivad seto naised koos skaudiriides poisikesega, kes seda pealt vaatab (lk 567, foto lk 568). Kuigi fotoallkirjad teevad veel piinlikult vahet setodel ja venelastel – setod traditsioonilises rõivastuses ja venelased mitte –, on selge, et 1930. aastatel on asjad juba palju segasemad ning osa setodestki on moderniseerunud ega pole ilmtingimata visuaalselt eristatavad kohalikest venelastest või eestlastest. Zurov ei jäädvusta enamasti portreeteritavate nimesid, st jätkab setode anonüümse kujutamise traditsiooni.

Zurovi välitööaruanded ja artiklid sisaldavad väga huvitavat materjali, kuid on oma stiililt spetsiifilised. Romanilisest minevikuihalusest kantud retoo-rika ning enda välitöökogemuste ja tähelepanekute põimimine ajaloolistest tekstidest ja kroonikast leitud paralleelidega muudavad teksti keeruliseks luule ja välitööandmete seguks. Vilde ja Zurovi kogutud Petserimaa esemed on tore täiendus Eesti mäluinstitutsioonides leiduvatele ning koguteose ilmumine tõstab ilmselt nende esemete staatust nende praegustes asupaikades (ükski neist pole tänapäeval eksponeeritud). Huvitav on muidugi kogujate enda agenda ja see, mida nad oma kollektsioonist kõige väärtuslikumaks pidasid. Kui 1937. aastal andsid Zurov ja Vilde Inimese Muuseumile üle 18 seto eset, siis 1938. aasta ekspeditsioon lisas 361 valdavalt vene päritoluga eset. Zurov pidas oma kogu kõige väärtuslikumaks osaks 29 „kommetega seotud käterätti”, st tollel ajal kõige arhailisemaks peetavate figuraalkompositsioonidega vene pulmarätikuid. Zurovi ajal oli juba pikk teadustraditsioon selliste rätikutel leiduvate kujutiste tõlgendamisel, mis

sageli keskendus arhailise eelkristliku usundi rekonstrueerimisele (nt emajumalale viitavad motiivid jne). Leonid Zurov toobki kohe lennuka paralleeli, et Petserimaa rätikutele tikitud „paabad” on otseses suguluses Sumeri jumalanna Ištariga (lk 233). Lisaks tõlgendab ta oma kogumistegevust päästmisena, kuna olevat Petserimaal kohanud Skandinaaviast pärit konkureerivaid teadlasi. Niisiis, ka siin kordub eesti folkloristika ajaloost tuntud motiiv, mille kohaselt pidi kiirustama seto folkloori kogumisega, kuna muidu koguvad soomlased selle ära.

„Inimese Muuseumi ekspeditsioonid Eestisse. Boris Vilde ja Leonid Zurov Setomaal (1937–1938)” on tähelepanuväärne teos, mis teeb laiemale lugejaskonnale kättesaadavaks ühe ajaloolise kogumistöö viljad. Raamat on valminud paljude vene, prantsuse ja eesti autorite pika koostöö viljana ning ilmselgelt on nõudnud teose toimetajatelt (Tatiana Benfoughal, Olga Fišman, Heiki Valk, koordinaator Philipp Mennecier) üliinimlikke pingutusi, et selline projekt ellu viia (teosest ilmus esmalt prantsuskeelne versioon, eestikeelse järel on ilmumas venekeelne). Raamatus on publitseeritud suurem osa Zurovi ja Vilde 1930. aastate ekspeditsioonidega seotud pärandist ning raamatuga seotud kodulehel³ on tehtud kättesaadavaks ka esemete überpildistused ja fotod. On selge, et Zurovi ja Vilde kogutud ajaloolised allikad vajavad tänapäeval konteksti asetamist ja kommenteerimist, ning selleks ongi kirjutatud väga põhjalikud ülevaated Petserimaa ajaloost, arheoloogiast, keelest ja kohanimedest, aga ka usuelust ja kommetest ning materiaalsest kultuurist. Kirjutajad on eesti, seto ja vene taustaga teadlased ja asjaarmastajad. Suur kirjutajate hulk, erinevad teadusteksti kirjutamise traditsioonid, kirjutajate erinev iga ja

³ Inimese Muuseumi välitööd Setomaal 1937–1938. Võrguteavik Prantsusmaal asuvate allikmaterjalidega. <https://sisu.ut.ee/zurov> (22. XI 2018).

päritolu on olnud teksti toimetajatele kindlasti keeruline pätkel. Õnneks on alles jäänud erinevate stiilide ja hääle mitmekesisus ning erinevad vaatenurgad ja allikate lugemise viisid pigem täiendavad üksteist. On näiteks põnev näha, kuidas Tatiana Benfoughal usub Boris Vilde keeleteadusliku uurija potentsiaali, mille kohta küll kahjuks erilisi näiteid säilinud pole. 1930. aastateks olid juba eesti ja soome uurijad seto keelematerjali kogunud küll, nii et „ambitsioonikas” projekt koguda seto sõnavara ja „määrata selle koht soomeugri keelte seas” (lk 51) tundub pigem lahtisest uksest sisse murdmisena. Samas on ka vaatepunkti küsimus, kas on näiteks mõistlik öelda, et 1930. aastail oli seto keelel „kõigest” 13 500 kõnelejat (lk 50). Kirjutajate stiilid on erinevad, mõned sobituvad enam Zurovi romantiliste kirjutistega ning teevad lennukaid järeldusi (nt pikkade varrukatega hame seostamine rituaalsete tantsudega, lk 665), teised on järeldustes distantseeritumad ja ettevaatlikumad.

Ilmselt on teose toimetamisel kaalutud nii mõndagi väljendust või vaatepunkti, et see sobiks kõigi kolme riigi – Eesti, Prantsusmaa ja Venemaa – esindajaile. Juba teose pealkiri, kus esimeses pooles on Eesti ja teises Setomaa, viitab kompromissidele, mida on ilmselt tehtud teose erikeelseid versioone silmas pidades. Toimetajad on pidanud ilmselt lahti harutama mitmeid ajaloolisi umbsõlmi. Näiteks juba pika

ajaloolise slepiga erinevad tõlgendused arheoloogilise materjali seostamisel slaavi või soome-ugri hõimudega (vt Heiki Valk) või ka küsimus, millisesse konteksti asetada Zurovi ambivalentne suhe Nõukogude Liitu. Päris hästi on läinud „paganluse” ja õigeusu tõlgenduste käsitlemisega, kuna rahvapärase kristluse peatüki sissejuhatavat tekst Ergo-Hart Västriku ja Olga Fišmanilt seob erinevad võimalikud vaatepunktid ja tõlgendusraamid. Kuna teos on kolme riigi koostöös sündinud, siis on eestikeelses versioonis prantsuse- ja venekeelsed tekstid eesti keelde tõlgitud. Kahjuks on see kaasa toonud kohati tõlkeviguga ja konarusi terminite tõlkimisel, nt „vene suulise rahvaloomingu teadlane” (lk 28), Rivet’ soosiv vastuvõtt (p.o toetus) (lk 32), väliuuringud (p.o välitööd) (lk 40 jm) jne.

Boris Vilde ja Leonid Zurovi „kahe-teistkümnendal tunnil” toimunud päästetöödele Petserimaal võib anda erinevaid hinnanguid, kuid selge on see, et tegemist on unikaalse materjaliga, mis puudutab mitmeid riike ja rahvaid. Ilmselt oleksid Vilde ja Zurov imestanud, et nende kollektsioonist tõsteti seekord pjedestaalile just setode pärimus. Seto kogukonna hääled ja institutsionaalne toetus (Seto Instituut) on selles teoses selgesti olemas, mis on võrreldes 1930. aastatega kindlasti suur ajalooline muutus.

ANDREAS KALKUN